

बांगलादेश : ऐतिहासिक हिंसेकडून वर्तमान हिंसेकडे

चंद्रशेखर पुरंदरे

पार्श्वभूमी

बांगलादेशाचा जन्म कमालीच्या हिंसाचारातून झाला. सुमारे ३ लाख लोकांची हत्या, (त्यातही संपूर्ण बुद्धिजीवी वर्गाचे पद्धतशीर शिरकाण), बलात्कार, एक कोटी निर्वासित अशा प्रचंड क्रौर्यानंतर भारतीय हस्तक्षेपाने १९७१ ला बांगलादेश स्वतंत्र झाला.

१९७० ला पाकिस्तानात प्रथमच खुल्या सार्वत्रिक निवडणुका झाल्या. त्यावेळच्या पूर्व पाकिस्तानची लोकसंख्या पश्चिम पाकिस्तानपेक्षा जास्त होती. पूर्व पाकिस्तानातील शेख मुजीबुर रहमान यांच्या अवामी लीगला बहुमत मिळाले व तो पक्ष (दोन्ही) पाकिस्तानच्या सत्तास्थानी आला असता पण पूर्व पाकिस्तानी जनतेला तुच्छ मानणाऱ्या पश्चिम पाकिस्तानी लष्कर (आयूब खान - याह्याखान संस्कृती) व सरंजामशाही (भुट्टो संस्कृती) यांना अशा नीच जातीकडे, वसाहतीकडे सत्ता जाणे मंजूर नव्हते. पूर्वेकडचा असंतोष दडपण्यासाठी पश्चिम पाकिस्तानने लष्करी कारवाई सुरु केली. या कारवाईला चीन व अमेरिकेचा पाठिंबा होता कारण साम्राज्यवाद आणि वंशद्वेष हे त्यांचेही धोरण.

पश्चिम पाकिस्तानचे आक्रमण ते पराभव हा काळ केवळ पाकिस्तानी सैन्याच्या हिंसेचा नव्हता. जमात-ए-इस्लामी, अल्-बद्र, अल् शम्स् इत्यादी स्थानिक गटांचा पाकिस्तानला पाठिंबा होता. त्यांनी स्वातंत्र्यवाद्यांचे पत्ते पुरवणे, त्यांची मालमत्ता दाखवणे, लूटमार करणे इथपासून कत्तली करणे असा सक्रिय पाठिंबा दिला. (आपल्याकडच्या स्वातंत्र्यानंतरच्या हैदराबाद संस्थानातील रझाकारांप्रमाणेच यांनाही रझाकार म्हणतात.) ही फितुरी स्वातंत्र्यानंतर देशद्रोह ठरली. बहुसंख्य जनतेला या गटांबाबत कमालीची घृणा आहे. बांगलादेशातील सध्याची हिंसा या देशद्रोह्यांच्या शिक्षेतून जन्माला आली आहे.

१९७१ नंतर -

स्वातंत्र्यानंतर बांगलादेशाचे नेता शेख मुजीबुर रहमान यांनी या घटकांवर बंदी घातली व त्यांनी केलेल्या अत्याचारांची चौकशी करण्यासाठी आयोग नेमले. आयोगांपुढे हजारांनी फिर्यादी दाखल झाल्या, पण अत्याचारी गटांना सहानुभूत असणारे लष्करातील घटक व चीन आणि अमेरिका यांचा दबाव आला. मग १९७३ला मुजीबुर यांनी, ज्यांच्यावर तोपर्यंत फिर्यादी दाखल झाल्या नव्हत्या, त्यांना सार्वत्रिक माफी जाहीर केली. दोन वर्षांनी लष्कराने मुजीबुरना ठार मारले व सत्ता बळकावली. तसेच या गटांवरची बंदी उठवली.

मग हे गट पक्षीय राजकारणात उतरले. १९९१ पर्यंत बांगलादेश या ना त्या स्वरूपात लष्करी आधिपत्याखाली राहिला. दरम्यान दोन-तीन प्रक्रिया सुरु झाल्या.

एक म्हणजे त्या काळातील पाकिस्तानचे सर्वेसर्वा झिया-उल-हक यांच्यापासून स्फूर्ती घेऊन इस्लामी मूलतत्त्ववाद राष्ट्रीय आदर्शवाद झाला. बांगलादेशाची मूळ घटना चार पायाभूत तत्त्वांवर अधिष्ठित होती - राष्ट्रवाद, लोकशाही, समाजवाद आणि निधर्मी राजवट. लष्करशाहानी एकच तत्त्व मान्य केले. त्याअन्वये 'बांगलादेशात सर्व कृतींचा पाया फक्त सर्वसमर्थ अल्लावर निःसंदिग्ध व विनाअट श्रद्धा हाच राहिल.' म्हणजे, मूळ घटनेतील समाजवादही गेला आणि निधर्मीपणाही गेला.

दुसरी प्रक्रिया म्हणजे बृहत् जगातही इस्लामी मूलतत्त्ववाद विस्तारत होता. त्यानुसार लोकशाहीला विरोध, भिन्नधर्मीयांची कत्तल हे उपक्रम धर्ममान्य ठरले.

तिसरी प्रक्रिया म्हणजे राजकारण. १९९१ नंतर निर्वाचित पक्ष सत्तेवर येणे शक्य झाले. (खून झालेल्या) आधीच्या एका लष्करशाहाची विधवा बेगम झिया व शेख मुजीबुरची मुलगी शेख हसीना या दोन स्त्रियांमधील अगदी वैयक्तिक हाडवैर राजकीय रस्सीखेचीपर्यंत आले. बेगम झियाने जमात-ए-इस्लामीला आश्रय दिला. त्यांनीही लष्कराने आधीची बंदी उठवल्याचे उपकार स्मरून तिच्या पक्षाला पाठिंबा दिला. आपल्याकडच्या सेनांसारखी जमात-ए-इस्लामीची रस्त्यावर गोंधळ घालण्याची व उपद्रव करण्याची क्षमता झियाला सोयीची होती. त्याला शह म्हणून शेख हसीनाच्या अवामी पक्षातील जहाल गटाला येनकेन प्रकारेण जमात-ए-इस्लामीला नेस्तनाबूत करायचे होते. १९९१ नंतरचे राजकारण या दिशेने चालू आहे.

वर्तमान घटनाक्रम

२००८ ला अवामी पक्ष निवडून आल्यावर रझाकारांची चौकशी २०१० ला सुरु झाली. त्यात १६०० लोक मानवतेविरुद्धच्या गुन्हांमध्ये सापडले. त्यात जमात-ए-इस्लामीचे बरेच वरिष्ठ नेते व बेगम झियाच्या पक्षाचे पदाधिकारीही आहेत. तेव्हापासून जमात व त्यांची विद्यार्थी संघटना - इस्लामी छात्र शिबीर - अस्वस्थ झाले. या जानेवारीपासून गुन्हेगारांना शिक्षा जाहीर होऊ लागल्या. आजवर दोघांना फाशी व एकाला जन्मठेपेची शिक्षा ठोठावण्यात आली आहे. अब्दुल कादर हा जमात-ए-इस्लामीचा सरचिटणीस.

त्याला जन्मठेप जाहीर झाली. बहुसंख्य बांगलादेशींना या लोकांना फाशी देणे योग्य वाटले. त्यामुळे जन्मठेप या 'मवाळ' शिक्षेच्या अहिंसक निषेधार्थ ५ फेब्रुवारीला ढाक्यातील शाहबाग चौकात लाखो लोक जमा झाले. त्यातील अनेक तर १९७१ नंतर जन्माला आलेले. जनमताचा हा रोख पाहिल्यावर रझाकारांनी १९७१चीच कार्यपद्धती अवलंबली. जाळपोळ, सार्वजनिक मालमत्तेची नासधूस सुरू केली. त्यात १९७१च्या खून, बलात्कार, अमानुष अत्याचार वगैरे आरोपांखाली हुसेन सईदी या जहाल धर्मप्रचारकाला २८ फेब्रुवारीला फाशीची शिक्षा देण्यात आली. मग वातावरण आणखीच प्रक्षुब्ध झाले. विशेषतः पोलिसांना लक्ष्य करण्यात आले. ठार मारलेल्या एका पोलिसाचे डोळे काढणे, चितगाँवमध्ये १९ पोलिसांना जिवंत जाळण्याचा प्रयत्न करणे असे निर्घृण प्रकार सुरू झाले. हिंदूंची व बौद्धांची मंदिरे उद्ध्वस्त करणे, त्यांच्या वस्त्या, दुकाने जाळणे हे प्रकार नोआखली (परत!), गायबंद, रंगपूर, सिल्हेट, छपाई नबाबगंज इत्यादी ठिकाणी झाले. या प्रकारांना प्रसिद्धी मिळू नये म्हणून प्रसारमाध्यमांच्या प्रतिनिधींना धमक्या देणे, कॅमेरे हिसकावणेही झाले.

या दरम्यान भारताचे राष्ट्रपती प्रणव मुखर्जी बांगलादेश दौऱ्यावर होते. ते बंगाली हिंदू आणि भारताचे राष्ट्रपती. त्यांच्या हॉटेलच्या बाहेरही एक प्रतीकात्मक बॉम्बस्फोट झाला. बेगम झियांशी त्यांची भेट होणार होती. बाईंनी ती रद्द केली आणि आपली सहानुभूती कोणाकडे आहे हे स्पष्ट केले.

बांगलादेशातील या घटना अचानक घडलेल्या नाहीत. दीर्घकाळ दबून राहिलेल्या सामाजिक विद्वेषाला चौकशी आयोगाचे निमित्त मिळाले आहे. अशा दंगलीत नेहमीच सॉफ्ट टारगेट शोधले जाते. ते परधर्मीय व अल्पसंख्य बौद्ध, हिंदू आहेत. ब्रह्मदेशात अलिकडेच रोहिंग्या मुसलमानांना बहुसंख्य बौद्धांनी दहशतीने देशोधडीला लावले हेही एक तत्कालीन निमित्त. रझाकारांना पाकिस्तानातील अशीच दैनंदिन हत्याकांडेही दिसत आहेत. सुन्नी मुस्लीम सोडता सगळेच - हाजरा शिया, अहमदिया हे मुस्लीम, ख्रिश्चन, हिंदू यांचे पद्धतशीर शिरकाण तेथे चालू आहे. एकेका दिवशी दोन-दोनशे शियांच्या दिवसाढवळ्या कत्तली होत असतात. अफगाणिस्तानातून नेटो-अमेरिका लवकरच काढता पाय घेत आहे. यामुळे मूलतत्त्ववाद जोरात आहे.

आयोगाचे कामकाज

अशी चौकशी निःपक्षपातीपणे होणे व त्यातून न्याय दिला गेला हे दिसणेही आवश्यक असते. तरच न्याय-प्रक्रियेला विश्वासार्हता येते. ही विश्वासार्हता कमी करण्याचा प्रयत्न राष्ट्रबाह्य शक्ती खोडसाळपणे करतात तर देशांतर्गत शासकीय गलथानपणा व राजकीय हितसंबंध अहेतुतः किंवा हेतुतः करतात. हे सगळे प्रकार या आयोगाबाबत घडत आहेत.

निर्धारित आंतरराष्ट्रीय संकेतानुसार आयोगाचे काम चालू नाही हा बाहेरचा प्रमुख आक्षेप. द इकॉनॉमिस्ट या लब्ध-प्रतिष्ठित ब्रिटिश साप्ताहिकाने आयोगाचा प्रमुख न्यायाधीश ब्रसेल्समधल्या, आयोगाशी काहीही संबंध नसलेल्या वकिलाशी सल्लामसलत करत असल्याचे उघडकीला आणले. न्यायाधीशाला त्यामुळे राजीनामा द्यावा लागला. अमेरिकन सरकारच्या एका खात्यानुसार आयोग हे अवामी पक्षाचे बेगम झियाच्या पक्षाला नामोहरम करण्याचे साधन दिसते. तुर्कस्तानच्या अध्यक्षाने दोषी व्यक्तींना माफी द्यावी असा अनाहूत सल्ला दिला.

शासकीय अंतर्गत गलथानपणा म्हणजे सईदीला फाशीची शिक्षा देणाऱ्या तीन न्यायाधीशांपैकी एकाने फियार्दी पक्षाचा पुरावा अंशतःच ऐकला होता, दुसऱ्याने ऐकलाच नव्हता तर तिसऱ्याने कोणत्याच पक्षाचा पुरावा ऐकला नव्हता. म्हणजे शिक्षा देण्याचा निर्णय आधीच झाला होता असे म्हणायला जागा राहते.

निष्कर्ष

गोन्या, वंशद्वेषी राजवटीने केलेल्या अत्याचारांची चौकशी करण्यासाठी दक्षिण आफ्रिकेत नेल्सन मंडेलांनी Truth & Reconciliation Commission ची स्थापना केली. त्यात प्रथमच फियार्दी व आरोपी समोरासमोर आले. (काही आरोपींनी माफीही मागितली.) असे नृशंस प्रकार झाल्याची निदान नोंद तरी झाली. या आयोगावर आधारित अनेक आयोग इतर देशातही स्थापन झाले. लष्करशाही, वसाहतवाद, वर्णद्वेष, धर्मद्वेष यातून झालेल्या अत्याचारांची चौकशी झाली. (अर्जेंटिना, ब्राझील, कॅनडा, चिली वगैरे)

बांगलादेशातील आयोग याच धर्तीवर काम करेल व राष्ट्रीय समन्वयाच्या दिशेने पुढे वाटचाल होईल अशी अपेक्षा होती. मात्र प्रत्यक्षात निराळेच घडत आहे. रझाकारांनी काळानुसार पाकिस्तानधार्जिणेपणाचा अवतार संपवला आहे. आता त्यांनी या प्रश्नाला (आपण) सश्रद्ध मुसलमान विरुद्ध (इतर) पाखंडी मुसलमान असे वळण दिले आहे. त्यात १९७१ला आपण गुन्हे केले हेच त्यांना नामंजूर आहे. त्यांना गुन्हेगार ठरवणाऱ्यांवर हिंसक हल्ले करणे ही अनिष्ट घडामोड आहे. त्यात दोन बेगममधील अल्पदृष्टीचे राजकारणही आहे. त्यामुळे पापक्षालनाची संधी होण्यापेक्षा हा आयोग जुनी दबलेली वैरेच परत उफाळून काढत आहे असे दुर्दैवी चित्र सद्यःस्थितीत दिसते.

(दरम्यान शेख हसीना यांनी देशाची धर्मनिरपेक्ष चौकट शाबूत राहिल असे आश्वासन दिले आहे.)

E-mail - artnondeco@yahoo.co.uk
Website - www.art-non-deco.com

